

Yhden miehen show

Aapeli Saarisalo ja Raamatun arkeologia

KIRSI VALKAMA

TIIVISTELMÄ Itämaiden kirjallisuuden professori Aapeli Saarisalo (1896–1986) teki suosittuna luennoitsijana ja ahkerana kirjoittajana niin Raamatun kertomuksia kuin Lähi-itää ja sen arkeologiaa tunnetuiksi tavallisille suomalaisille. Vuosikymmenten ajan hän hallitsi konservatiivisilla näkemyksillään Israel-Palestiinan arkeologian tutkimusta Suomessa. Artikkelin tavoitteena on selvittää Saarisalon arkeologista tutkimus- ja julkaisutoimintaa osana 1900-luvun suomalaisen eksegetiikan tutkimushistoriaa sekä esitellä raamatuntutkijoiden näkemyksiä Saarisalon julkaisutoiminnasta. Pyrkimyksenä on ymmärtää, miksi Suomessa ei tartuttu kansainväliseen keskusteluun arkeologisten löytöjen Israelin historian tutkimukselle tuomista haasteista Saarisalon aktiivisen toimintakauden aikana. Artikkelissa käytetään lähteinä Saarisaloo käsittelevien tutkimusten lisäksi Saarisalon omaa tuotantoa ja julkaisematonta arkistomateriaalia sekä teologisessa tiedekunnassa eri aikakausina voimassa olleita tutkintovaatimuksia. Lisäksi hyödynnetään *Teologisessa Aikakauskirjassa* julkaistuja Saarisalon teosten kirja-arvioita. Ne osoittavat, kuinka Saarisalon julkaisuissa havaittuja raamatuntutkimuksen puutteita kritisoitiin, mutta hänen arkeologian ja Lähi-idän kulttuurihistorian tuntemustaan arvostettiin. Saarisalo oli käytännössä kuolemaansa asti Israel-Palestiinan arkeologian ainoa näkyvä asiantuntija Suomessa.

ASIASANAT Aapeli Saarisalo, Raamatun arkeologia, eksegetiikka, tutkimushistoria.

JOHDANTO

Itämaiden kirjallisuuden professori Aapeli Saarisalo (1896–1986; vuoteen 1906 Österman) oli omana aikanaan suosittu luennoitsija ja tunnettu monipuolisesta suurelle yleisölle suunnatusta julkaisutoiminnastaan niin sanomalehdissä kuin yleistajuisissa kirjoissaankin. Hän teki tavallisille suomalaisille tunnetuksi Raamatun kertomuksia, Lähi-itää ja sen arkeologiaa, mutta hän otti kristillisestä maailmankatsomuksestaan käsin kantaa myös esimerkiksi yhteiskunnallisiin ja elämäntapaan liittyviin kysymyksiin aina ruokavaliiohjeisiin saakka. Tämä artikkeli käsittelee ainoastaan Israel-Palestiinan¹ arkeologian tutkimukseen liittyviä kysymyksiä, sillä Saarisaloo pidettiin nimenomaan Lähi-idän arkeologian asiantuntijana ja hän dominoi alaa konservatiivisilla näkemyksillään Suomessa vuosikymmenten ajan. Saarisalon ahkeran kirjoitustoiminnan ansiosta ”Pihtiputaan mummokin” tiesi, mitä Kaldean Urin kaivauksilta oli löydetty.

Artikkelini tavoitteena on selvittää Saarisalon arkeologisen tutkimus- ja julkaisutoiminnan merkitystä osana 1900-luvun suomalaisen eksegetiikan tutkimushistoriaa. Saarisalo eläköityi vuonna 1963, mutta hänen aktiivinen kirjoitustoimintansa jatkui 1920-luvulta aina 1970-luvulle saakka. Tutkimukseni kohdistuu koko tähän ajanjaksoon. Saarisalon työuran aikana suomalaiset raamatuntutkijat eivät tutkimuksissaan tyypillisesti käsitelleet Raamatun tekstien, tekstitutkimuksen pohjalta nousevan historiantutkimuksen ja arkeologisen tutkimuksen tulosten välisiä ongelmia ja ristiriitoja. Kukaan toinen suomalainen tutkija – varsinkaan Vanhan testamentin alalla – ei julkaissut kuin lyhyitä huomioita Israel-Palestiinan alueen arkeologiasta Saarisalon monikymmenvuotisen uran aikana. Julkaisuihin kirjoitettiin ainoastaan tekstilöydöistä ja silloinkin lähinnä Kuolleenmeren teksteistä. Havainto herättää monia kysymyksiä. Eikö arkeologisia löytöjä pidetty tutkimuksellisesti tärkeinä Suomessa? Eikö aihe kiinnostanut raamatuntutkijoita vai riittikö, että Saarisalo kirjoitti siitä? Olivatko Saarisalon tulkinnat arkeologisista löydöistä yksi syy sille,

että muut suomalaiset raamatuntutkijat vaikuttavat vierastaneen arkeologista tutkimusta? Saarisalon elinaikana arkeologiset löydöt tulivat osaksi Israelin historian tutkimusta ja opetusta. Israelin historiaa ja arkeologian perusasioita opetettiin Helsingin yliopiston luennoilla teologian opiskelijoille, mutta tarjottiinko heille riittävästi perustietoja, joiden pohjalta aihepiirin parissa olisi voinut jatkaa opintoja eteenpäin?

Saarisalo oli omintakeinen persoona ja hänestä on kirjoitettu paljon henkilökohtaisesti värittyneitä muistikuvia. Saarisalon oppilas, vastikään edesmennyt professori Heikki Palva on arvioinut hänen akateemista uraansa ja erityisesti kansainvälistä julkaisutoimintaansa sekä hänen tekemäänsä arkeologista tutkimusta.² Pysin täydentämään Palvan työtä kytkemällä Saarisalon toimintaa suomalaiseen raamatuntutkimukseen ja sen opetukseen. Käytän lähteinä Saarisaloo käsittelevien tutkimusten lisäksi Saarisalon omaa tuotantoa, erityisesti *Teologisessa Aikakauskirjassa* julkaistuja artikkeleita sekä hänen kirjoittamiaan yleistajuisia kirjoja, joita käytettiin yliopiston oppimateriaalina. Hyödynnän tutkimuksessani myös *Teologisessa Aikakauskirjassa* julkaistuja Saarisalon teosten kirja-arvioita, jotka osaltaan avaavat suomalaisten raamatuntutkijoiden suhtautumista Saarisalon tuotantoon.³

1 Nimeä Israel-Palestiina käytetään tässä maantieteellisessä mielessä tarkoittamaan Jordanjoen länsipuolista eteläistä Levanttia eli Cisjordanian aluetta.

2 Palva 1997b; 1998. Palva muistelee Saarisaloo myös opettajana ja oman uransa eri vaiheissa. Palva 1997a; 2014. Ks. myös Karttunen 2011, 357–359.

3 Kiitän Museoviraston henkilökuntaa mahdollisuudesta nähdä Saarisalon lahjoituskoelma Museoviraston varastossa sekä saamastani muinaiskalupäiväkirjan kopiosta. Israelin valtioneuvoston arkistossa säilytettävät kirjeet on tietooni tuonut dosentti Raz Kletter, mistä kiitän häntä.

MUINAISEN ISRAELIN HISTORIAN JA
ISRAEL-PALESTIINAN ARKEOLOGIAN
TUTKIMUKSEN PÄÄPIIRTEITÄ
1900-LUVULLA

Saarisalon toiminta 1920-luvulta 1980-luvulle osuu aikakauteen, jolloin Heprealaisen Raamatun kertomusten historiallisuuden tutkimus monipuolistui ja arkeologinen tutkimus haasteineen tuli kiinteäksi osaksi raamatuntutkimusta. Arkeologinen kaivaustoiminta alkoi Lähi-idässä jo 1800-luvun loppupuolella, ja siinä missä antiikin kirjallisuus inspiroi kaivamista Kreikassa ja Turkissa, Raamattu innoitti kaivamaan Palestiinassa, mutta myös muualla Lähi-idässä. Varhaisen kaivaustoiminnan tavoitteena oli pitkälti löytää Raamatussa kuvattuja paikkoja ja ikään kuin elävöittää Raamatun kertomuksia arkeologisilla löydöillä. Tämän rinnalla esiintyi myös toisentyypistä, varsinkin esihistoriallisiin kausiin keskittyvää arkeologista tutkimusta. Lähi-idästä tehdyt tekstilöydöt toivat uutta materiaalia uskonnonhistorian tutkimukseen ja synnyttivät uusia haasteita raamatuntutkimukselle. Tällainen oli esimerkiksi kysymys mesopotamialaisten myyttien ja Heprealaisen Raamatun kertomusten välisestä suhteesta.⁴ Israel-Palestiinan historiallisen ajan arkeologian tutkimuksessa vahvan aseman sai ”Raamatun arkeologian” koulukunta,⁵ jonka näkyvin edustaja oli amerikkalainen tutkija William F. Albright. Saarisalo voidaan lukea hänen oppilaidensa joukkoon. Raamatun arkeologian paradigmatt hallitsivat tutkimusta erityisesti Yhdysvalloissa, Palestiinan mandaattialueella ja Israelissa 1920–1970-luvuilla eli Saarisalon aktiivisen uran ajan. Arkeologista tutkimusta 1960-luvulta muokannut prosessuaalisen arkeologian paradigma yleistyi Israelin arkeologiassa hitaasti vasta 1970-luvuilta alkaen. 1980-luvulta eteenpäin tutkimuksen metodologinen pohja on laajentunut voimakkaasti.⁶

Vanhan testamentin eksegetiikan tutkimus oli 1900-luvun alkupuolella jakautunut useampaan suuntaukseen. Saksassa muodostui uskonnonhistoriallinen koulukunta, joka pyrki ymmärtämään muinaisen Israelin uskonnon syntyä ja erityispiirteitä laajemmassa

Lähi-idän kontekstissa. Tekstitutkimuksen parissa selvitettiin esimerkiksi Pentateukin ja Deuteronomistisen historiateoksen lähteitä ja Hermann Gunkel kehitti muotohistoriallista menetelmää, jonka avulla pyrittiin ymmärtämään tekstien historiallista kontekstia aiempaa paremmin. Saksalaisista tutkijoista Albrecht Alt ja erityisesti Martin Noth käsittelivät Israelin historian ja uskonnonhistorian tutkimuksissaan kriittisesti myös arkeologisia löytöjä ja osoittivat, että arkeologiset löydöt eivät tue kertomuksia israelilaisten maanvalloituksesta, toisin kuin Albright oli omissa tutkimuksissaan väittänyt.⁷ Pyrkimys todistaa arkeologisten löytöjen avulla Raamatun kertomusten paikkansapitävyys oli Altille ja Nothille lähtökohtaisesti ongelmallista. Toisen maailmansodan jälkeisessä tutkimuksessa Kuolleenmeren tekstilöydöt saivat paljon huomiota ja ne muuttivat eksegetiikan painopistettä entisestäään.

Arkeologisten löytöjen lukumäärän kasvaessa niiden merkitys muinaisen Israelin ja Juudan historian tutkimuksessa kasvoi. Heprealaisen Raamatun asema lähteenä kyseenalaistettiin. Arkeologisten löytöjen ja Heprealaisen Raamatun käytöstä historiantutkimuksessa käytiin 1970-luvulta eteenpäin vilkasta keskustelua ja tulkinnan ääripäitä ryhdyttiin nimittämään ”minimalisteiksi” ja ”maksimalisteiksi”. Minimalistien mukaan tutkimuksen lähteenä on käytettävä vain primäärejä tekstilähteitä ja

4 Davis 2004, 3–46.

5 Raamatun arkeologialle (Biblical archaeology) on keskeistä tutkia arkeologisia löytöjä, jotka kytkeytyvät Raamatun kertomuksiin. Konservatiivisimmat suuntauksen edustajat pyrkivät osoittamaan arkeologian avulla Raamatun kertomusten historiallisuutta. Ks. aiheesta esim. Hakola & Pakkala 2008, 12–15.

6 Moorey 1991; Davis 2004, 123–144.

7 Davis 2004, 117–118, 124–125.

arkeologisia löytöjä. Heparalainen Raamattu on hellenistisen ajan tuote ja epäluotettava historiallisena lähteenä. Maksimalistit taas olivat valmiita käyttämään Heparalaista Raamattua lähteenä, osa varsin kriittikömmästi. Tähän väliin asettui ja asettuu suuri joukko tutkijoita, jotka arvioivat eri tavoin kriittisesti Heparalaisen Raamatun tekstejä historiankirjoituksen sekundärlähteenä. Tutkimuksessa kyseenalaistettiin ensin patriarkkakertomusten historiallisuus, sitten israelilaisten maahantulokertomukset. Tämän jälkeen keskustelu kertomusten historiallisuudesta siirtyi koskemaan yhdistetyn kuningaskunnan, Daavidin ja Salomon aikaa. Taustalla oli monien yhdistetyn kuningaskunnan aikaisiksi oletettujen löytöjen uudelleen ajoittaminen arkeologisesti vuosisataa myöhemmäksi Omrin ja Ahabin aikoihin.⁸ Vähitellen kysymys kertomusten historiallisuudesta on siirtynyt yhä myöhempiin vuosisatoihin. Kiihvain polemiikki aiheen ympärillä käytiin 1980- ja 1990-luvuilla.

Suomessa tutkimusintressit vaikuttavat seuranneen pitkälle eurooppalaista kehitystä. 1900-luvun alkupuolella arkeologinen tutkimus herätti tutkijoissa kiinnostusta. Esimerkiksi Helsingin yliopiston Vanhan testamentin eksegetiikan professori Arthur Hjelt (1868–1931)⁹ matkusti kaksi kertaa Pyhän Katariinan luostariin Siinaille tutkimaan *Syrus Sinaiticus* -käsikirjoitusta. Ensimmäisellä matkallaan vuonna 1911 hän jatkoi matkaansa Palestiinan läpi aina Damaskokseen saakka.¹⁰ Hjelt oli kiinnostunut arkeologiasta, havainnoi matkallaan arkeologisia kohteita ja päätti jopa varata Tell el-Kadin eli Tel Danin suomalaisten kaivauskohteeksi.¹¹ Hjeltin seuraaja, professori Antti F. Puukko (1875–1954),¹² keskittyi Vanhan testamentin tekstien, kuten Deuteronomiumin ja profeettakirjojen tutkimukseen, mutta käytti Lähi-idän tekstilähteitä uskonnonhistoriallisissa tutkimuksissaan. Hänestä tuli historiallis-kriittisen raamatuntutkimuksen vakiinnuttaja Suomessa.¹³ Uransa varhaisvaiheessa Puukko julkaisi neljä tekstilöytöjä ja arkeologiaa käsitellyttä artikkelia, mutta niiden jälkeen hän viittasi harvoin arkeologiseen tutkimukseen.¹⁴ Eksegeettisen tutkimuksen painopisteet muutuivat, eikä arkeologisen tutkimuksen aiheista

julkaistu enää Suomessa 1920-luvun jälkeen.¹⁵ Ainoan poikkeuksen muodosti Saarisalo.

Saarisalon tieteelliset julkaisut edustavat historiallista maantiedettä ja itämaiden kirjallisuutta. Suomessa hän tuli kuitenkin tunnetuksi erityisesti Lähi-idän arkeologian tuntijana runsaan kirjallisen toimintansa vuoksi. Suuri yleisö tunsikin Saarisalon ja hän oli erittäin arvostettu konservatiivisissa kirkollisissa ja vapaiden suuntien piireissä.¹⁶ Saarisalo vaikutti myös kristillisten Israelin ystävyysjärjestöjen syntyyn.¹⁷ Saarisalon Lähi-idän historian ja arkeologian tuntemus edusti Albrightin koulukunnan kannattamaa Raamatun arkeologiaa, jonka lähtökohtia tai tavoitteita Saarisalo ei kirjoituksissaan kyseenalaistanut. Hän käytti arkeologiaa Raamatun kertomusten historiallisen luotettavuuden osoittamiseen eikä pyrkinyt minkäänlaiseen vuoropuheluun historiallis-kriittisen raamatuntutkimuksen kanssa. Saarisalo ei hyväksynyt historiallis-kriittistä raamatuntutkimusta eikä ollut myöskään perehtynyt siihen. Hänen raamatunäkemyksensä oli niin konservatiivi-

8 Davis 2004, 138–144, 148–150; Hakola & Pakkala 2008, 25–55; Rogerson 2008.

9 Hjelt toimi Vanhan testamentin eksegetiikan professorina vuodesta 1904 ja siirtyi Uuden testamentin eksegetiikan professoriksi vuonna 1926.

10 Hjelt 1914, 1915, 1917.

11 Hjelt 1917, 113–114. Hjelt oli professorina ollessaan opiskellut Jerusalemissa Saksalaisessa evankelisessa instituutissa arkeologiaa vuonna 1911. Saarisalo 1975, 164.

12 Vanhan testamentin eksegetiikan professorina 1927–1945.

13 Räisänen 1992, 102; Huttunen 2017, 72–73.

14 Puukko 1905; 1913; 1922–1923; 1925, lisäksi 1932b.

15 Räisänen 1992, 101–106.

16 Karttunen 2011, 357. Jouko Talonen (2004, 110) tiivistää että Saarisalolla oli ”eri herätysliikkeiden raamatunäkemyksistä ohjaava vaikutus.”

17 Stewart 2015, 231–232.

nen, että sitä voisi pitää fundamentalistisena. Saarisalo kuvasi itse omaa raamattukäsitystään termillä ”realistinen”.¹⁸ Saarisalolle esimerkiksi Vanhan testamentin profeettakirjat olivat niiden profeettojen laatimia, joiden nimiin kirjat on nimetty. Heprealaisen Raamatun tekstien hän oletti säilyneen käytännössä muuttumattomina kopioina ”alkuperäisestä” tekstistä.¹⁹

SAARISALON URAN ALKU

Saarisalon toiminta arkeologian saralla kietoutuu kiinteästi hänen elämänvaiheisiinsa. Hän oli kiinnostunut Raamatun arkeologiasta jo opiskeluaikoinaan. Saarisalo suoritti teologisen erotutkimuksen vuonna 1918 tehden laudatur-opinnon Vanhan testamentin eksegetiikasta. Hänet vihittiin samana vuonna evankelisluterilaisen kirkon papiksi ja hän aloitti papin työt.²⁰ Saarisalo halusi päästä kerran elämässään näkemään sen, mikä oli hänelle Pyhä maa, ja Turun piispan kanslian myöntämän matka-apurahan turvin hän lähtikin matkaan vuonna 1919.²¹ Matkaaminen laivalla Iso-Britannian mandaatin aikaiseen Palestiinaan vaati kärsivällisyyttä, sillä Saarisalo joutui odottamaan matkustuslupaa puolitoista vuotta. Tänä aikana hän työskenteli pappina Liverpoolissa ja merimiespappina Lontoossa. Hän opiskeli Liverpoolissa modernia arabiaa ja professori John Garstangin johdolla arkeologiaa. Saarisalo pääsi lopulta Palestiinaan syyskuussa 1920 ja vietti siellä kolme kuukautta kiertäen maata pääosin jalkaisin.²² Jo tällä matkallaan hän tutustui myös Albrightiin.²³

Toisen kerran Saarisalo lähti Palestiinaan Suomen Lähetysseuran palkkaamana puolisonsa Anna-Maijan (Anna Maria) kanssa. He asuivat vuosina 1924–1926 ensin Jerusalemissa ja sitten Kinneretin moshavilla Galileassa.²⁴ Saarisalo opiskeli Palestiinan historiallista maantiedettä, juutalaista kirjallisuutta ja Septuagintaa vasta perustetussa Heprealaisessa yliopistossa sekä American School of Oriental Research -tutkimusinstituutissa, jonka johtajana Albright toimi.²⁵ Saarisalo vieraili myös ranskalaisen arkeologisen instituutin sekä saksalaisen evankelisen tutkimusinstituutin²⁶ tilaisuuksissa ja tutustui Leipzigin yliopiston Vanhan testa-

mentin eksegetiikan professoriin Altiin, joka työskenteli virkansa ohella osavuotisesti saksalaisessa instituutissa.²⁷

Alt ehdotti Saarisalolle väitöskirjan aiheeksi Isaskarin ja Naftalin raja-alueen pintakartoitusta ja tulosten vertaamista Joosuan kirjassa (19:22, 33) listattuihin asutuksiin. Suomesta väitöskirjan ohjaajaksi lupautui Hjelt. Saarisalo tarttui toimeen ja keräsi väitöskirjansa aineiston keväällä 1926. Hän suoritti huolellisen inventoinnin (surface survey)²⁸ Ala-Galileassa Taborin vuoren ja Genesaretinjärven lounaiskulman välisellä alueella. Hän havainnoi alueelta 35 asuinpaikkaa, topografiaa ja kasvistoa. Saarisalon työ on

- 18 Saarisalo 1975, 163; 1977, 127. Antola 1997, 21–22. Saarisalon Uuden testamentin tulkintoja analysoi esim. Leppä 1992. Stewart (2016, 251–252) kuvailee, miten Saarisalo selitti Israelin valtion synnyn ja itsenäisyys-sodan luonnetta Raamatun avulla, ei historiallisesta tilanteesta käsin.
- 19 Gyllenberg 1936; Saarisalo 1977, 128, 141; Niiranen 2010, 15.
- 20 Saarisalo 1975, 78; Karttunen 2011, 357.
- 21 Saarisalo 1975, 78–80; Palva 1998, 10–11.
- 22 Saarisalo 1975, 81–93; Palva 1998, 11.
- 23 Saarisalo 1929, 96.
- 24 Saarisalo 1975, 105, 116–117; Palva 1998, 11.
- 25 Instituutti on nykyiseltä nimeltään W. F. Albright Institute of Archaeological Research. Saarisalo tutustui vuosien varrella läheisesti Albrightiin. 10.12.1929 päivätyssä kirjeessään Nelson Glueckille Albright mainitsee seuraavan kesän kaivaussuunnitelmista kertoessaan, että mukaan on tulossa ”- my Finnish friend, Dr. Saarisalo, will also be there to help in one way or another.” Albright 1929.
- 26 Evangelisches Institut für Altertumswissenschaft des heiligen Landes zu Jerusalem.
- 27 Saarisalo 1975, 164–166; Palva 1998, 11–12.
- 28 Suomenkielisessä arkeologisessa tutkimuksessa käytetään termiä ”inventointi” prosessista, jossa ennakkosuunnitelman ja arkistotyön pohjalta suoritetaan maastossa suunnitelmallinen maastotarkastus sekä analysoidaan sen yhteydessä kerätyt havainnot ja löydöt maastotyövaiheen jälkeen. Pesonen 2008.

yksi ensimmäisiä inventointeja, jossa kerättiin huolellisesti talteen asuinpaikoilta löytyneet keramiikanpalat ja arvioitiin niiden avulla paikan asutusvaiheita.²⁹ Albright tarkasti keramiikan ajoitukset. Saarisalo löysi kaksi asuinpaikkaa, joita aikaisemmissa inventoinneissa ei oltu mainittu. Nämä olivat Šêḥ ‘Ali (Sheikh ‘Ali) ja El-Ḥadeteh.³⁰ Väitöskirjassaan hän kävi lyhyesti läpi myös egyptiläisissä teksteissä esiintyvät tutkimansa alueen paikannimet sekä Joosuan kirjan Isaskarin ja Naftalin alueiden rajalistat. Vanhan testamentin tekstien tulkinnassaan Saarisalo seurasi pitkälti Altia, jonka johdolla hän viimeisteli väitöskirjansa Leipziginä.³¹

Saarisalon väitöskirja valmistui jo vuotta myöhemmin (1927). Sen otsikoksi tuli *The Boundary between Issachar and Naphtali: An Archaeological and Literary Study of Israel's Settlement in Canaan*. Hän puolusti sitä Helsingin yliopiston teologisessa tiedekunnassa samana vuonna. Työn ohjaaja Hjelt toimi myös vastaväittäjänä ja kritisoi erityisesti sitä, että Saarisalo ei ollut työssään arvioinut Joosuan kirjan lähdepohjaa.³² Saarisalo lähetti väitöskirjansa niin Altille kuin Albrightillekin, jotka kiitoskirjeissään pitivät työn tärkeimpänä uutena havaintona El-Ḥadeteh'n rauniokummun löytymistä. Saarisalon inventointi oli aikansa mittapuulla huolellisesti tehty ja julkaistu.³³ Työskentelyä helpotti, että alueella oli tuolloin vielä hyvin vähän asutusta. Sen sijaan tekstilähteiden käsittely jää väitöskirjassa hyvin suppeaksi ja johtopäätöksissään Saarisalo arvioi Joosuan kirjan listat historiallisesti luotettaviksi.³⁴ Väitöskirjassaan Saarisalo toteaa, että arkeologiset löydöt ja tekstilähteet on tutkittava erikseen, omilla menetelmillään. Lisäksi arkeologiset löydöt on ensin tutkittava itsenäisesti, tekstejä huomioimatta.³⁵ Myöhemmällä urallaan hän noudatti näitä periaatteita teoriassa, mutta käytännössä raamattunäkemyksensä värittä vahvasti hänen tulkintojaan arkeologisista löydöistä.

Saarisalo sai Raamatun arkeologian dosentuurin Helsingin yliopiston teologisesta tiedekunnasta vuonna 1928. Tiedekunnan kokousten pöytäkirjoista ilmenee, että Saarisalon toimintaan suhtauduttiin tiedekunnassa

myötämielisesti. Rehtorinvirastosta pyydettiin useaan otteeseen lausuntoja Saarisalon stipendianomusten tueksi ja selventämiseksi. Niitä laati ensin Hjelt ja sitten Puukko sekä kerran suosituksen kirjoitti myös Albright.³⁶ Saarisalo esittää elämäkerrassaan, että hänet olisi valittu kevääksi 1929 Vanhan testamentin eksegetiikan professorin sijaiseksi, mutta määräys olisi peruutettu. Saarisalo itse arvelee perumisen syyksi hänen teologiset kantansa, jotka tulivat esille hänen yliopiston kevätlukukauden avajaisjumalanpalveluksessa pitämässään saarnassa.³⁷ Elämäkerrassa on ilmeisesti väärä vuosiluku, sillä Saarisalo valittiin pitämään kevätlukukauden 1930 avajaisjumalanpalveluksen saarna.³⁸

- 29 Saarisalo (1975, 160) kuvaa itseään kenttätyöntekijänä: ” – olen tehnyt järjestelmällistä Pyhän maan kartoitustyötä maailman ensimmäisenä nykyaikaisena keramiikka- arkeologian edustajana.”
- 30 Palva 1998, 13–14.
- 31 Saarisalo 1975, 165; Palva 1998, 12.
- 32 Hjelt 1927.
- 33 Palva 1998, 15–16. Saarisalo lainaa (1975, 162) Albrightia, joka kirjassaan *Archaeology of Palestine and the Bible* kirjoittaa Saarisalon mukaan: ”Päätyön tällä kentällä [historiallinen maantiede] ensimmäisen maailmansodan jälkeen ovat tehneet Leipzigin yliopiston professori A. Alt ja tämän kirjoittaja. Nyt jatkavat oppilaamme työtä sangen hyvin tuloksin. Erityisesti voimme nimetä suomalaisen oppineen Aapeli Saarisalon loistavan työn.”
- 34 Saarisalo 1927, 133; 1975, 166.
- 35 Saarisalo 1927, 2.
- 36 HYA TTK Ca13 13.3.1925 §1; 30.3.1925 § 2; 5.9.1925 §3; 10.10.1927 §2; 19.3.1928 §2–4; Ca 14 28.1.1930 §2.
- 37 Saarisalo 1977, 123–131; Karttunen 2011, 357.
- 38 Saarisalo ilmaisee (1977, 124) saarnanneensa tammikuussa 1929, mutta tiedekunnan kokouksessa 21.12.1929 (§3) hänet valittiin pitämään kevätlukukauden 1930 avajaisjumalanpalveluksen saarna. HYA TTK Ca14.

Samalle keväälle sekä Puukko että Hjelt anoivat osittaista virkavapautta, jonka kansleri myönsi, mutta opetus järjestettiin sisäisinä järjestelyinä ilman sijaisia.³⁹ Saarisalo toimi syksyllä 1929 Eelis Gulinin virkavapaan ajan Pyhän Raamatun alkukielten apulaisen viran sijaisena.⁴⁰ Virka vapautui Gulinilta syksyllä 1930 ja Saarisalo haki avoimeksi julistettua virkaa, mutta veti hakemuksensa pois 19.3.1931.⁴¹ Sijaisuudesta ja hakemuksesta hän ei mainitse elämäkerrassaan mitään. On kuitenkin kiinnostavaa huomata, että hakemuksen poisveittäminen on käsitelty tiedekunnan kokouksessa viikko Hjeltin kuoleman jälkeen.

Saarisalon julkaisutoiminta siirtyi enemmän itämaiden kirjallisuuden puolelle, sillä Knut Tallqvist oli eläköitymässä itämaiden kirjallisuuden professorin virasta yliopiston historiallis-kielietieteellisellä osastolla. Saarisalo valittiin vuonna 1933 itämaiden kirjallisuuden professorin sijaiseksi ja vuonna 1935 virkaan – ainoana hakijana.⁴²

SAARISALON TYÖSKENTELY LÄHI-IDÄSSÄ

Saarisalon kiinnostus arkeologisiin kenttätöihin säilyi koko hänen uransa ajan. Vuosina 1928–1929 hän jatkoi inventointia, nyt Asserin alueella Länsi-Galileassa ja Sefelan alueella Länsi-Juudeassa. Hän myös julkaisi kolme artikkelia aiheesta sekä käytti keräämäänsä aineistoa myöhemmissä julkaisuissaan.⁴³ Saarisalo liittyi vuonna 1928 Hjeltin retkikuntaan Pyhän Katariinan luostariin Siinaille, jossa hän kuvasi *waqf*-käsikirjoituksia ja julkaisi niistä yhden.⁴⁴

Saarisaloo kiinnosti inventoinnin lisäksi tehdä arkeologisia kaivauksia Galileassa. Tästä kertoo heinäkuussa 1928 mandaattihallinnon muinaismuistovirastoon⁴⁵ Jerusalemiin lähetetty lyhyt anomus saada suorittaa kaivauksia Tell en-Nâ‘amin rauniokummulla. Saarisalo muotoilee tavoitteekseen kaivaa ”pienen tyypillisen kokoelman pronssi- ja rautakauden keramiikkaa” Helsingin yliopiston kaivauksena.⁴⁶ Tutkimuksen tavoite oli huonosti muotoiltu, eikä Saarisalo saanut kaivauslupaa. Epääminen on perusteltu juuri tavoitteella, joka on ymmärretty puhtaasti muinaisesineiden etsimiseksi.⁴⁷ Lisäksi on huomioitava, ettei Saarisalolla ollut vielä kaivauskokemusta. Koska kyseessä olisi ollut pieni-

muotoinen kaivaus, Saarisalon oli mahdollisesti ollut tarkoitus johtaa sitä itse. Hakemuksessa mainitaan Helsingin yliopisto, minkä vuoksi herää kysymys, neuvotteliko Saarisalo asiasta esimerkiksi Hjeltin kanssa. Kaivauslupa-anomus on lähetetty, ennen kuin he tapasivat Siinain retkikunnassa.

Saarisalo hankki käytännön kokemusta arkeologiasta osallistumalla 1930-luvun alussa useille kaivauksille Lähi-idässä. Vuonna 1930 hän osallistui Albrightin johtamille Tell Beit Mirsimin kaivauksille, tutki keramiikkaa ja piirsi sitä kaivausraporttiaan varten.⁴⁸ Vuotta myöhemmin Saarisalo oli mukana Albrightin ja Ovid R. Sellersin johtamilla Beth-Zurin kaivauksilla. Talvella 1931–1932 hän matkusti Irakiin ja osallistui Pennsylvanian yliopiston kaivauksille Mosulin lähellä Tell Billassa ja Tepe Gawrassa. Kaivausten johtajien Efraim Speiserin ja Charles Bachen työskennellessä Tell Billassa oli Saa-

- 39 HYA TTK Ca14 28.1.1930 §5; 3.2.1930 §1.
 40 HYA TTK Ca14 27.5.1929, §7. Gulin ja Saarisalo tekivät keskinäisen sopimuksen palkanmaksusta. HYA TTK Ca14 29.5.1929 (§8).
 41 Muiden hakijoiden vetäytyttyä tehtävään valittiin August Peltonen. HYA TTK Ca14 28.4.1931.
 42 Saarisalo 1977, 133; Karttunen 2011, 357.
 43 Saarisalo 1975, 220–223; artikkelit: Saarisalo 1929, 1930, 1931, 1962. Topografiaa Saarisalo käsitteli lisäksi vuoden 1952 artikkelissaan.
 44 Saarisalo 1933. Hän palasi *waqf*-dokumentteihin 1953. Saarisalo 1975, 185–204; Palva 1997b, 31–32. *Waqf* on islamilainen säätiöjärjestelmä, jonka puitteissa tehdyt lahjoitukset olivat tarkoin sopimuksin säädeltyjä.
 45 Mandatory Department of Antiquities.
 46 Suomensuomen kirjoittajan. Letter No. ATQ/26/6.
 47 Muinaismuistoviraston johtaja E. T. Richmond totesi 17.8.1928 päivätyssä vastauskirjeessään: ”No permits are granted, and no sites may be excavated, solely for the purpose of acquiring antiquities.” ATQ/26/6.
 48 Albright 1932, xiii; ks. edellä viite 25.

risalo vastuussa Tepe Gawran kaivauksista.⁴⁹ Seuraavana talvena hän osallistui Deutsche Orient-Gesellschaftin kaivauksille Warkassa (Uruk) ja Michiganin yliopiston kaivauksille Tell Umarissa.⁵⁰

Saarisalo matkusti seuraavan kerran alueelle 1948–1949, nyt itsenäiseen Israeliin.⁵¹ Edes Israelin itsenäisyysjulistuksesta alkanut sota ei pysäyttänyt häntä. Raz Kletter mainitsee, miten maaliskuussa 1949 (sodan juuri päättyttyä) Saarisalo saapui ensimmäisenä ulkomaalaisena tutkijana Israelin valtion muinaismuistoista ja museoista vastaavaan yksikköön⁵² pyytämään lupaa jatkaa 1920-luvulla aloittamaansa inventointia Länsi-Galileassa. Israelilaiset viranomaiset eivät olleet varautuneet tällaiseen pyyntöön ja pyysivät Saarisaloa siirtämään suunnitelmiaan useilla kuukausilla. Asiakirjoissa luvan lykkäämisperusteeksi ilmoitettiin ”arabien miinojen ja Qawuqjin armeijan arabijoukkojen vaara”.⁵³ Saarisalo kirjoittaa osallistuneensa kahden naisopiskelijansa kanssa myös Benjamin Mazarin johtamille kaivauksille Tell Qasileissa.⁵⁴

Saarisalo matkusti Israeliin tammikuun alussa 1953 ja jatkoi historiallisen maantieteen tutkimuksiaan sekä osallistui Galileassa Rakkatin (Tel Raqqat) pelastuskaivaukselle, joka tehtiin raiokummun reunaan ennen tienrakennustöiden alkua.⁵⁵ Vuonna 1960 Saarisalo matkusti Israeliin vuodeksi.⁵⁶ Juuri ennen eläköitymistään hän pääsi vuosina 1961 ja 1963 johtamaan kaivauksia Kafr Kaman kylässä Israelin muinaismuistoviraston valtuuttamana ja Suomen Itämaisen Seuran rahoittamana. Palvan toimiessa avustajana kaivoi Saarisalo osan bysanttilaisesta kirkosta ja sen lattiamosaiikeista. Työn tulokset esiteltiin *Studia Orientalia* -julkaisusarjassa. Mosaiikkien tekstit osoittavat, että kirkko oli omistettu pyhälle Teklalle.⁵⁷ Eläkkeelle jäätyään Saarisalo asui Israelissa useaan otteeseen ja muun muassa viimeisteli siellä muistelmiaan.⁵⁸

Saarisalon kenttätöskentely keskittyi 1920-luvun loppuun ja 1930-luvun alkuun, mutta jatkui lyhyissä jaksoissa seuraavilla vuosikymmenillä huipentuen itse johdettuihin kaivauksin Kafr Kamassa. Saarisalo sai vuosien varrella epäilemättä kaivauskokemusta, mutta Kafr Kaman

lyhyt kaivausraportti on hänen ainoa kaivaustoimintaan kytkeytynyt tieteellinen julkaisunsa.⁵⁹

SAARISALON KOKOELMA MUSEOVIRASTON KOKOELMISSA

Saarisalo toi arkeologista aineistoa Suomeen ainakin jonkin verran. Hän esimerkiksi lahjoitti Suomen Kansallismuseolle jo vuonna 1929 kokoelman esineitä, lähinnä pieniä ruukunpa-

- 49 Saarisalo 1975, 238–246. Kaivausraportissa E. A. Speiser (1935, 7) mainitsee: ”The second campaign at Gawra started on January 19, 1931 and continued for six weeks. – and Dr. A. Saarisalo, of the University of Helsinki, assisted the writer in directing the field work.”
- 50 Palva 1998, 18–19.
- 51 Vuonna 1944 alkanut matka keskeytyi Pohjois-Turkkiin. Saarisalo 1977, 40–41. 1940-luvun lopun saapumisajankohdasta on erilaisia tietoja. Saarisalo 1953b, 5, 20.
- 52 Israeli Department of Antiquities and Museums.
- 53 Israel State Archive [Ginzach Leumi] GL44864/14, no. 11; Kletter 2006, 82.
- 54 Opiskelijat olivat Aino Hentinen ja Beatrice Granberg. Saarisalo 1977, 36, 211; Karttunen 2011, 370. Saarisalo antaa ristiriitaista tietoa siitä, olivatko molemmat mukana kaivauksilla ja oliko vuosi 1949 vai 1950. Vrt. Saarisalo 1953b, 18–20 ja 1977, 211.
- 55 Saarisalo paljastaa, että hänen oppilaansa Ilmo Launis ja Osmo Visuri olisivat suorittaneet pienen kaivauksen Rakkatissa muutamaa vuotta aikaisemmin. Kaivaus oli tehty ilman viranomaisilta anottua lupaa – eli laittomasti. Löydöt tai löytö palautettiin myöhemmin Israeliin. Saarisalo 1953b, 20–21, 79–80; 1977, 212–213. Kletter (2006, 298) viittaa tapauksen viranomaisdokumentaatioon, josta ilmenee viranomaisten huoli ulkomaalaisten suorittamista pienistäkin laittomista kaivauksista.
- 56 Saarisalo 1977, 41. Saarisalo (1977, 48) mainitsee työskennelleensä myös Chicagon yliopiston kaivauksilla Hirbet Kerakissa. Hän tarkoittanee siellä vuonna 1960 tehtyjä bysanttilaisen kirkon kaivauksia.
- 57 Saarisalo & Palva 1964; Palva 1998, 21–22.
- 58 Saarisalo 1975, 1977.
- 59 Mukaan voidaan lukea myös Tel Beit Mirsimin raporttiin tehdyt piirroukset, ks. viite 48.

loja. Ne on liitetty Kansallismuseon kokoelmiin 18.12.1929 diaarionumerolla 9123. Kokoelma sisältää 245 saviastiaa, lähinnä paloja, joukossa piiveitsen fragmentti (nro 217) ja mahdollinen figuriinin katkelma (nro 159). Jokaisesta palasta on lyhyt suomenkielinen kuvaus sekä useimmista piirros. Osalle on annettu myös löytöpaikka. Kokoelman esineistä ei ole laadittu julkaisua.

Kokoelma on järjestetty keramiikan ajoituksen mukaan. Ruukunpaloja on ajoitettu varhais- (nro 1–78), keski- (nro 79–96) ja myöhäispronssikaudelle (nro 97–119). Näiden joukossa on kokoelman ainoa kokonainen esine, pieni miniatyyrikannu (nro 99). Rautakauden esineitä on varhaisrautakaudelta (nro 120–176), ajoitettuna rautakauden II periodiin (nro 177–194) sekä babylonialais-, persialais- ja hellenistiselle ajalle (nro 195–217). Nuorimmat esineet (nro 218–245) ovat roomalaiselta ja bysanttilaiselta ajalta. Ilmoitettuja löytöpaikkoja ovat Hirbet el-Kerak (Bet Jerah), Tell Beit Mirsim, Jeriko, Tell el-Fuḥḥār (Tel Akko), ‘Ain el-Kelb ja Tell el-Bedeurjeh (Pohjois-Nasaret) sekä ”Galilean edustavat kummut”. Merkintä ”Galilean edustavat kummut” synnyttää vaikutelman, että Saarisalo ei ole merkinnyt kaikkien esineiden kohdalle löytöpaikkaa, mutta on muistanut, että ne ovat jostakin Galilean keskeisestä kohteesta. Joidenkin esineiden kohdalle on merkitty, että ne ovat joko vuosien 1924–1926 tai 1928–1929 matkoilta tuotuja. Saarisalot asuivat Jerusalemissa ja Galileassa vuosina 1924–1926, ja vuonna 1926 Saarisalo suoritti inventoinnin väitöskirjaansa varten. Vuosiin 1928–1929 ajoittuu toinen inventointi Länsi-Galileassa ja Sefelan alueella. Osa mainituista paikoista on inventointialueiden ulkopuolelta, mutta esimerkiksi ‘Ain el-Kelbin löydöt ajoittuvat väitöskirjan kenttäkauteen sekä alueeseen⁶⁰ ja Tell el-Fuḥḥār Länsi-Galilean inventointiaikaan.⁶¹ Numeroiden 183–193 kohdalla mainitaan, että ne ovat Tell Beit Mirsimistä vuosien 1928–1929 matkalta, noin vuoteen 700 ajoittuvasta kerrostumasta, ja että amerikkalaiset kaivoivat paikalla vuonna 1928.⁶² Tämä viittaisi siihen, että ne on saatu Albrightilta. Saarisalo ilmaisee keräilleensä taskuunsa keramiikkaa retkillään.⁶³

Kokoelman esineistö on kerätty eri puolilta Palestiinaa, eikä kytkeydy kokonaisuutena esi-

merkiksi Saarisalon inventointeihin.⁶⁴ Se muodostaa jonkinlaisen poikkileikkauksen melko tasaisesti eri aikakausilta kootusta eriaikaisesta keramiikasta. Palat ovat yksittäisiä, eikä niillä ilman kontekstia juuri ole tieteellistä merkitystä, mutta eri aikakausien keramiikkaan voi niiden avulla hieman tutustua. Saarisalolla oli mahdollisesti aikomus kasvattaa kokoelmaa.

SAARISALON JULKAISUTOIMINTA

Saarisalon tieteellinen julkaisuutoiminta alkoi pyrkimyksellä osallistua kansainväliseen arkeologista tutkimusta käsittelevään keskusteluun. Hänen ensimmäinen tieteellinen artikkelinsa (1926a) on kirjoitettu saksaksi ja käsittelee Benjaminin Mispan maatiieteellistä sijaintia. Englanninkielisen väitöskirjansa (1927a) jälkeen Saarisalo julkaisi kolme topografiaa käsittelevää artikkelia (1929c, 1930c ja 1931d) *Journal of the Palestine Oriental Society*-sarjassa. Englanninkieliset artikkelit Ruutin kirjan targumista (1928b) ja druusien lauluista (1932b) laajensivat Saarisalon tutkimuksia koskemaan myös itämaiden kirjallisuutta. Professorin virkaa hoitaessaan Saarisalo julkaisi vain muutaman kansainvälisen tieteellisen artikkelin (1947b; 1952; 1953a; 1962).⁶⁵

Teologinen Aikakauskirja oli 1920-luvun puolivälistä lähtien profiloitunut ”tieteellisteologiseksi” julkaisuksi.⁶⁶ Se oli Suomen kontekstissa julkaisuareena, jossa akateemista teologista tutkimusta esiteltiin kotimaisilla kielillä nimenomaan teologeille. Saarisalo julkaisikin 1920-luvulla ja 1930-luvulla *Teologisessa Aikakauskirjassa* useita katsaustyyppisiä artikkeleita suomeksi. Niissä hän kuvasi viimeisimpiä arkeologisia löy-

60 Saarisalo 1927, 48.

61 Saarisalo 1929; 1930; 1931; 1964, 5.

62 Numerossa 181 on mainittu löytöpaikkana Tell Beit Mirsimin Stratum A.

63 Saarisalo 1925, 84.

64 Väitöskirjaa varten kerätty aineisto oli aikanaan sijoitettu American School of Oriental Research -instituuttiin.

65 Ks. Palva 1998, 10; Karttunen 2011, 358–359.

66 Lauha, Aila 1997, 460.

töjä Palestiinasta⁶⁷ sekä muita Lähi-idän kaivauksia – erityisesti niitä, joihin hän itse osallistui.⁶⁸ Samoja teemoja sekä Raamattuun kytkeytyviä aiheita Saarisalo käsitteli myös suurelle yleisölle suunnatuissa teoksissaan, joista monet olivat matkakirjoja.⁶⁹ Ensimmäinen yleistajuinen kirja oli matkakirja *Galilean rauniomailta* (1927b), jossa hän myös yleistajuisti väitöskirjansa aineistoa.

Monet Saarisalon yleistajuiset teokset myös arvioitiin *Teologisessa Aikakauskirjassa*. Antti F. Puukko arvioi teoksen *Mooses lääkärinä: Terveys, sairaus ja hautaus Vanhassa Testamentissa* (1928a) positiivisesti. Hän kritisoi lähinnä kirjan nimeä ja tyyliä, joka ”tekee kuitenkin joskus vulgääriin vaikutuksen”.⁷⁰ Puukko arvioi myös romaanin *Astarten uhri: Historiallinen kertomus kolmen vuosituhannen takaa* (1929b) pääosin positiivisesti, uskoen sen herättävän kiinnostusta raamatuntutkimusta ja muinaista Lähi-itää kohtaan. Suurinta kritiikkiä sai juonen oheen väkisin kytketty aineisto, missä sai ”joskus melkein väsymykseen asti kuulla pitkiä arkeologisia esityksiä ajan oloista ja tavoista”.⁷¹ Puukko arvioi teoksen *Paratiisin maan kaivauksia* (1931b) Saarisalon asiantuntemusta arvostavasti. Tosin teeman ulkopuolelle laajenevat muistelot hän olisi karsinut kirjasta pois.⁷² Gulin puolestaan kehuu varsin vuolaasti teosta *Asuttu puolikuu: Kaivauksia ja retkeilyjä Palestiinan, Syyrian ja Mesopotamian mailla* (1934). Saarisalosta hän esittää luonnehdinnan: ”Mainehikas tutkijamme, joka itämaisen arkeologian alalla on luonut itselleen meidän oloissamme harvinaisen menestyksen – –”.⁷³ August Peltonen antaa kirjasta *Pyhän maan muinaisuus: Raamatun arkeologian pääpiirteet* (1938) positiivisen arvion, mutta kritisoi kuitenkin sitä, miten muut Lähi-idän kulttuurit (ei Pyhä maa) kattavat valtaosan teoksesta ja kirja on jäänyt viimeistelemättömäksi.⁷⁴

Kirja-arviot antavat vaikutelman siitä, että eksegeetit arvostivat Saarisalon arkeologista ja Lähi-idän muinaisten kulttuurien tuntemusta. Satunnainen kritiikki kohdistuu lähinnä kirjojen heikkoon toimitukseen ja tyyllillisiin seikkoihin. Saarisalo julkaisi vuonna 1936 *Raamatun sanakirjan*. Gulin laati arvion sen Uutta testamenttia käsittelevistä osista *Teologiseen Aikakauskirjaan*

ja kehui teoksen merkitystä, laajuutta ja Saarisalon omien erikoisalojen käsittelyä. Kritiikkiä sai kuitenkin johdanto-opillisen tutkimuksen täydellinen puuttuminen ja tutkimusnäkökulman puuttumien myös teologisten kysymysten käsittelystä: ”Keskeisissäkin kysymyksissä esitystä vaivaa puutteellisuus ja eräänlainen avuttomuus.”⁷⁵

Vuonna 1938 ilmestynyt Rafael Gyllenbergin arvio *Raamatun sanakirjasta* oli Gulinin arviota kriittisempi. Gyllenberg esitti vakavia plagiointisyytteitä todeten:

Saarisalos beprisade prestation är nämligen i huvudsak ingenting annat än en delvis omskrivande, delvis ordagrann, men icke alltid felfri, översättning av Nyström-Staves kända arbete.⁷⁶

Tämä ei vaikuttanut *Raamatun sanakirjan* suosiioon, vaan siitä on otettu toinen painos ja useita uudistettuja laitoksia.⁷⁷ Arviolla oli mahdollisesti vaikutuksensa siihen, että Saarisalon seuraavat artikkelit *Teologisessa Aikakauskirjassa* ilmestyivät vasta 1950 ja 1954, poikkeuksena Tallqvistin laatimaan kirja-arviioon reagoiminen vuonna 1948. Eksegeettien lisäksi dogmatiikan professori Seppo A. Teinonen arvioi *Raamatun sanakirjan*, sen kolmannen uudistetun painoksen,

- 67 Saarisalo 1925, 1926b, 1927c, 1929a, 1930b.
 68 Saarisalo 1930a, 1931a, 1931c, 1932a, 1932c.
 69 Luettelo monografioista esim. Palva 1998, 9–10; Karttunen 2011, 360–362.
 70 Puukko 1928, 441.
 71 Puukko 1930, 80.
 72 Puukko 1932b.
 73 Gulin 1934, 331.
 74 Peltonen 1939.
 75 Gulin 1936, 378.
 76 Gyllenberg 1938, 93. Gyllenbergin viittaama teos on Erik Nyströmin kirjoittama ja Erik Staven päivittämä *Biblisk ordbok* (6. painos vuodelta 1926). Lauha, Aila 1997, 467.
 77 *Raamatun sanakirjan* toinen painos 1952, uudistetut laitokset 1965, 1975, 1980, 1985, 2005, lisäksi digitaalinen painos ja CD-versio. Teos on käännetty myös ruotsiksi ja norjaksi.

kiinnittämällä huomiota johdanto-opillisten ja teologisten kysymysten sekä ajantasaisen tutkimuksen puutteeseen. Teinonen kuvaa kuitenkin Saarisaloa myönteisesti:

Tekijä on tunnetusti maamme johtava Palestiinan arkeologian spesialisti, ja hänen asiantuntemuksensa kielitieteen ja ko. alueen maantieteen, faunan ja floran ym. alalla on kiistaton.⁷⁸

Saarisalo jatkoi suurelle yleisölle suunnattujen kirjojen julkaisemisesta. Niissä raamatullisia aiheita ja Lähi-idän kulttuurihistoriaa nivottiin yhteen. *Puolikuun mailta: Havaintoja ja mietteitä viidenneltä itämaanmatkaltani* (1947a) sai tylyn arvion itämaiden kirjallisuuden professori emeritus Knut Tallqvistilta. Tallqvistin kritiikki kohdistui niin puutteisiin kirjan yksityiskohdissa kuin laajempiinkin kysymyksiin.⁷⁹ Aarre Lauha arvioi vuonna 1938 julkaistun *Pyhän maan muinaisuuden* uudistetun laitoksen *Pyhä maa: Raamatun muinaistutkimuksen valossa* (1955) melko positiivisesti esittäen kirjaan korjausehdotuksia mielessään teoksen käyttö teologian opiskelijoiden tenttikirjana.⁸⁰

Jäätyään eläkkeelle 1963 Saarisalo jatkoi kirjallista tuotantoaan perehtyen esimerkiksi pohjoismaisiin kristillisiin vaikuttajiin.⁸¹ Kirja Lars Levi Laestadiuksesta (1970) ja Erkki Talasniemen kanssa kirjoitettu kirja *Aku Rädystä* (1975) saivat murskaavat arviot *Teologisessa Aikakauskirjassa*.⁸² Pekka Raittila osoitti, että Laestadiusta käsittelevä teos oli kaikkia konventioita vastoin toteutettu ja siinä oli suuret määrät muilta kopioitua tekstiä.⁸³ Saarisalo alkoi myös kääntää Raamatun sananmukaisena versiona ja julkaisi Uuden testamentin, Psalmien ja Jobin kirjan omintakeisella suomen kielellä.⁸⁴

Teologisessa Aikakauskirjassa julkaistut eksegeettien arviot ovat monin osin yllättävänkin positiivisia. Eksegeetit selvästi arvostivat Saarisalon Lähi-idän kulttuurihistorian ja arkeologian osaamista. Vain Tallqvist tarttui kriittisesti näihin teemoihin. Kriittisissä huomioissaan eksegeetit mainitsivat, miten Saarisalo ei hyödyntänyt raamatuntutkimusta, ja puuttuivat tekstien heikkoon viimeistelyyn. Arvostava asenne ei ollut

kuitenkaan molemminpuolista, sillä muistelmissaan Saarisalo ei ainakaan myöhemmin arvostanut muita suomalaisia raamatuntutkijoita kuin opettajaansa Hjeltiä. Saarisalo kritisoi raamatuntutkijoita liian systemaattiseen teologiaan suuntautuneiksi, eikä hänen mielestään kukaan ollut Hjeltin jälkeen ymmärtänyt arkeologian ja kielitieteen merkitystä tutkimukselle.⁸⁵ Arvostuksen puute liittyi raamatuntutkimuksen lähtökohtien eroihin. Saarisalon kielteinen asenne muita eksegeettejä kohtaan juontaa juurensa mahdollisesti Otavan julkaiseman *Raamatun tietokirjan* ensimmäisen osan (1931) julkaisutiedoista.⁸⁶ Saarisalo koki, ettei hänen

78 Teinonen 1966, 55.

79 Tallqvist 1947.

80 Lauha, Aarre 1956. Positiivisia arvioita kirjoittivat myös Jussi Aro (1954) teoksesta *Vapahtajan kotijärveltä: Matkakuvia ja tutkelmia Kinneretin järveltä ja Kuolleelta mereltä* (1953), sekä Eero Repo (1959, 1962) teoksista *Hyvä Opettaja: Evankeliumien Jeesus oman aikansa valossa* (1957) ja *Syntisten Vapahtaja* (1959). Ajanhistorian ja jopa hengellisen tulkintaotteen Repo arvioi Raamatun lukijoille hyödyllisiksi ja kritisoi paikoittaista rönsyilyä aiheesta ja liikaa psykologista eläytymistä. Hänen arvionsa teoksesta *Neljä evankelistaa* (1961) oli hyvin samansuuntainen.

81 Palva 1998, 10.

82 Tapio Lampinen (1975) totesi jälkimmäisestä kirjasta, että se olisi ollut syytä jättää tekemättä.

83 Raittila 1971, 126–130.

84 Saarisalo 1968, 1969, 1971. Saarisalo mainitsee pyrkineensä sanatarkkaan käännökseen ja ajattelee, että yhden henkilön tekemä käännös on johdonmukaisempi ja halvempi toteuttaa. Saarisalo 1975, 136.

85 Saarisalo 1975, 164, 178; 1977, 128–131. Saarisalo (1977, 129) kritisoi sitä, että teologit pitivät Raamatun vain hengellisenä teoksena. Heiltä puuttui siis usko Raamatun historialliseen luotettavuuteen.

86 Hjelt aloitti hankkeen ja Saarisalo toimi hänen sihteerinään hankkeen alkuaikoina. Saarisalo 1975, 171. Saarisalon *Raamatun sanakirja* syntyi konservatiiviseksi vaihtoehdoksi *Raamatun tietokirjalle*. Karttunen 2011, 362.

työpanoksensa näkynyt julkaisutiedoissa ja tuli muutenkin väärinkohdeksi hankkeessa.⁸⁷

Uransa aikana Saarisalo kirjoitti myös suuren määrän lehtiartikkeleita. Nykytermein voisi todeta, että hän oli todella tuottelias yhteiskunnallisen vaikuttamisen saralla sekä teki Lähi-itää ja Raamattua tunnetuksi suurelle yleisölle. Kirjallisuuden tutkija Yrjö Luojola esittää Saarisalon synnyttäneen teksteillään kaukokaipuuta Raamatun maihin, kuvaten osuvasti hänen kirjoitustyyliaän romanttiseksi, voimakkaan tunteelliseksi ja esteettisesti korkeatasoiseksi. Nämä piirteet viehättivät lukijoita ja monista kirjoista otettiin uusia painoksia.⁸⁸ Toisaalta monia tekstejä, poikkeuksena ehkä romaanit, luonnehtii tietty puheenomaisuus; niissä siirrytään assosioiden aiheesta toiseen, ilman huolellista jäsentämistä ja viimeistelyä. Lähes kaikkia hänen kirjoittamiinsa kirjoja kritisoitiin viimeistelyn puutteesta. Useissa arvioissa mainitaan myös plagiointi ja jonkinlainen itseplagiointi tai samojen tekstien kierrättäminen.

SAARISALO JA RAAMATUN ARKEOLOGIAN OPETUS

Yhdeksi syyksi yleistajuisten kirjojen kirjoittamiseen Saarisalo esittää sen, ettei hän päässyt opettamaan teologisessa tiedekunnassa. Niinpä hän halusi tuoda asiansa esille kirjojensa kautta.⁸⁹ Teologisen tiedekunnan tutkintovaatimuksista kuitenkin ilmenee, että Pyhän Raamatun arkeologian dosenttina Saarisalo opetti peruskursssia Raamatun arkeologiasta. Kurssi vaikuttaa toteutuneen kahtena lukuvuotena (1929–1930 ja 1933–1934), mutta kolmena peräkkäisenä lukuvuonna (1930–1931; 1931–1932; 1932–1933) hän on ollut opetuksen aikaan ulkomailla.⁹⁰ Dosenttiopetus päättyi, kun Saarisalo valittiin itämaiden kirjallisuuden professoriksi 1935.⁹¹ Saarisalo oli suosittu luennoitsija, mutta professorina hänellä oli vähän pääaineopiskelijoita ja väitöskirjantekijöitä ohjattavana, eikä kukaan hänen oppilaistaan jatkanut historiallisen maantieteen tai arkeologian parissa.⁹²

Saarisalo toteaa laatineensa kirjan *Pyhän maan muinaisuus* (1938) kurssikirjaksi teologeille, mutta jatkaa: ”Myöhemmin ei ole enää Raamatun

arkeologiaa vaadittu teologisessa tiedekunnassa ja väitöskirjani aihekaan ei nykyisen teologisen tiedekunnan mielestä kuulu teologian piiriin.”⁹³ Saarisalon kritiikki arkeologian vaatimusten puuttumisesta on osin aiheeton, sillä arkeologian opinnot mainitaan teologisen tiedekunnan tutkintovaatimuksissa noin sadan vuoden ajan. On ehkä jopa hieman yllättävää, että arkeologia oli osa kaikille pakollisia Vanhan testamentin eksegetiikan approbatur -opintoja jo 1800-luvun lopussa. Sitä opiskeltiin jo Saarisalon opintojen aikoihin, vaikkakin arkeologian osioon tentittäväksi tarjottu kirjallisuus sisälsi varsin vähän itse arkeologiaa – myös tulevana vuosikymmeninä.⁹⁴ Vuosien saatossa arkeologia säilyi tutkintovaatimuksissa, kunnes vuonna 1969 tutkintorakenne muuttui. Eksegetiikan opinnoissa suoritettiin yksi approbatur ja Israelin historia ja arkeologia yhdistettiin yhdeksi osioksi, eikä arkeologiaa enää tentitty muuten kuin luentoja korvaavana kirjallisuutena. Aiheesta siis todennäköisesti

- 87 Saarisalo 1977, 76–81. Asiaa käsiteltiin myös teologisen tiedekunnan kokouksessa 30.5.1932, mutta professorit näkivät asian olevan Saarisalon ja kustannusosakeyhtiö Otavan välisen. HYA TTK Ca14 30.5.1932 §8.
- 88 Luojola 1997, 57–63.
- 89 Saarisalo 1977, 123–131.
- 90 Antola 1997, Liite 1, v–vi.
- 91 Karttunen 2011, 360.
- 92 Karttunen 2011, 363–371. Esinetutkimukseksi voidaan laskea numismaatikko Beatrice Granbergin julkaisu Suomesta löytyneistä islamilaisista rahoista vuodelta 1967, mutta väitöskirjaa hän ei tehnyt. Karttunen 2011, 369–370.
- 93 Saarisalo 1975, 166. Saarisalo mainitsee (1977, 94), että Hjelt ehdotti *Pyhän maan muinaisuus* -kirjan kirjoittamista tenttikirjaksi.
- 94 Vuoden 1896 tutkintovaatimuksissa arkeologian osalta tentittiin Ad. Kinzlerin *Die biblischen Altertümer* (1871–1893 yhteensä 25 painosta) ja vuoden 1916 opinto-oppaassa arkeologian kirjaksi oli vaihtunut Paul Volzin *Biblische Altertümer* (1914). Arkeologian osuus tässäkin teoksessa oli vähäinen.

luennoitiin.⁹⁵ Lopullisesti arkeologia hävisi peruskurssitason tentittävästä kirjallisuudesta vasta lukuvuoden 1992–1993 tutkintovaatimuksissa palatakseen takaisin lukuvuoden 2008–2009 tutkintovaatimuksissa.

Saarisalo ei turhaan suunnitellut kirjojaan oppikirjoiksi, sillä *Pyhän maan muinaisuus* oli käytössä tenttikirjana vuosien 1939–1960 välillä. Vuodesta 1961 alkaen sen uudistettu versio *Pyhä maa: Raamatun muinaistutkimuksen valossa* (1955) oli tutkintovaatimuksissa vuoteen 1969,⁹⁶ jolloin se muutettiin luentoja korvaavaksi kirjallisuudeksi vuoteen 1980 asti.⁹⁷ Myös *Asuttu puolikuu* oli tutkintovaatimuksissa Raamatun maantieteen ja kansatieteen osiossa.⁹⁸ Opiskelijoille haluttiin ilmeisesti antaa mahdollisuus lukea kirjallisuutta suomeksi ja vähäiset vaihtoehdot olivat käytössä pitkään. Kuvaava esimerkki on Ilmari Soisalon-Soinisen *Israelin kansan historia*, joka oli perusoppikirjana 34 vuotta (1969–2003). Siinä ei käsitellä arkeologisia löytöjä yhtä mainintaa enempää.⁹⁹ Kirjassa esitellään muutamia tekstilöytöjä ja ne olivatkin oikeastaan ainoita arkeologisia löytöjä, joista raamatuntutkijat kirjoittivat.¹⁰⁰

Teologian opintoihin kuului siis hieman arkeologiaa vuosikymmenten ajan. Suomenkielinen kirjallisuus oli kuitenkin rajattua ja se edusti pitkään Saarisalon näkemyksiä. Suomalaiset eksegeetit eivät osallistuneet 1980- ja 1990-lukujen kiivaisiin kansainvälisiin minimalismi-maksimalisimi keskusteluihin arkeologisten löytöjen tulkinnasta ja löytöjen suhteesta Raamatun teksteihin. Tilanne muuttui, kun suomalaiset raamatuntutkijat perehtyivät arkeologiseen tutkimukseen ja Israel-Palestiinan historiaa käsittelevillä Vanhan testamentin peruskurssitason luennoilla arkeologisia löytöjä ja niiden tulkintaa alettiin käsitellä.¹⁰¹ Risto Lauha julkaisi 1990-luvun alussa Israelin historiasta muutamia artikkeleita, joissa viitattiin myös arkeologisiin löytöihin ja niiden tulkintoihin.¹⁰² Vanhan testamentin tutkijoille tekstilöydöt olivat tärkeä tutkimuskohde. Tekstien tutkimuksen yhteydessä tutkijat ottivat kantaa myös tekstien löytökonteksteihin.¹⁰³ Eero Junkkaala vei vuodesta 1984 alkaen suomalaisia vapaaehtoisia kaivauksille Israeliin¹⁰⁴ ja julkaisi

aiheesta aktiivisesti 1990-luvulta alkaen,¹⁰⁵ suunnaten pääosan julkaisuistaan kristilliselle yleisölle. Helsingin yliopiston eksegetiikan laitoksen tutkijoita osallistui 1998 Kinneretin (Tel Kinrot / Tell el-'Oreme) yhteiseurooppalaisen hankkeen kaivauksille. Tämän jälkeen kymmeniä eksegetiikan osaston henkilökunnan jäseniä ja lähes parisataa suomalaista opiskelijaa on ottanut osaa Kinneret Regional Projectin kaivauksille ja osallistunut alueen tieteelliseen tutkimukseen.¹⁰⁶

JOHTOPÄÄTÖKSET

Aapeli Saarisalo oli innostunut arkeologiasta ja hankki kaivauskokemusta harjoittamalla vuosien 1926–1932 välillä aktiivisesti arkeologista tutkimusta Lähi-idässä. Saarisalo seurasi Albrightia laajassa kiinnostuksessaan Lähi-idän muinaisia kulttuureja kohtaan ja keskittyi omana

- 95 Esimerkiksi 1980-luvun alkupuolella osion ”Israelin kansan historia ja arkeologia” luentoja korvaavana kirjallisuutena oli Kathleen Kenyonin kirja *Archaeology in the Holy Land*.
 96 Vuoden 1963, 1965 ja 1968 opinto-oppaissa sille annetaan vaihtoehdoksi H. J. Franken ja C. A. Franken-Battershillin *A Primer of Old Testament Archaeology*.
 97 Sen vaihtoehtona oli Grollenbergin teos *Raamatun kuvakartasto*.
 98 Esimerkiksi lukuvuoden 1935–1936 tutkintovaatimukset.
 99 Soisalon-Soininen 1972, 12–13.
 100 Esim. Puukko 1957.
 101 Ks. viite 95; Raija Sollamo ja Risto Lauha suullinen informaatio 12.9.2018.
 102 Lauha, R. 1991; 2002.
 103 Pekka Särkiö julkaisi useita artikkeleita piirtokirjoituksista 1990-luvun lopussa, ks. suomenkielinen koonti artikkeleista Särkiö 2006. Juha Pakkala käsiteli piirtokirjoituksia väitöskirjassaan vuodelta 1999, myös Pakkala 2000.
 104 Kaivauksiin osallistui vuosien 1984 ja 2003 välillä yli 300 suomalaista, mukaan lukien useita teologian opiskelijoita. Valkama 2013.
 105 Junkkaala & Louhivuori 1993; esim. Junkkaala 1998; 1999.
 106 Särkiö 1999; Valkama 2013.

alanaan pitämäänsä historialliseen maantieteen ja inventoinnin metodiikkaan. Raamatun tekstit olivat hänelle muinaisia lähteitä, eikä hän hyväksynyt historiallis-kriittisen raamatuntutkimuksen lähtökohtia. Tämän vuoksi Saarisalo ei osallistunut siihen keskusteluun, jota esimerkiksi Alt ja Noth kävivät arkeologisten löytöjen ja Raamatun tekstien tulkinnan välisistä eroavaisuuksista. Saarisalo lähinnä esitteli materiaalista kulttuuria, tekstilöytöjä ja kulttuurihistoriaa pyrkien lisäämään niiden tuntemusta. Tavoitteena oli vakuuttaa lukija Raamatun luotettavuudesta historiallisena lähteenä.

Saarisalo teki Lähi-idän arkeologiaa ja kulttuurihistoriaa tunnetuksi suurelle yleisölle. Hänen kirjoillaan oli myös pitkäkestoinen asema teologien opetusohjelmassa, vaikkakin osin opetusta korvaavana kirjallisuutena. Kolikon kääntöpuoli oli Saarisalon kapea tulkinta alasta ja se, että hän esitteli Raamatun arkeologista tutkimusta yksipuolisesti, itse edustamansa näkökulman mukaisesti. Vaikka hän halusi pitää Raamatun uskonnollisen ja historiallisen tulkinnan lähtökohtaisesti erillään, Raamattu oli hänelle totta historiallisesti ja arkeologiset löydöt vain vahvistivat tätä tosiasiaa. Saarisalo oli näkemyksessään vankkumaton. Saarisalon konservatiivisen tulkinnan tiukka viitekehys kuitenkin rajoitti hänen tekemäänsä tutkimusta, eivätkä hänen näkemyksensä muuttuneet vuosien varrella. Saarisalon kirjallisessa tuotannossa toistuu vuosikymmenien ajan kolme pääteemaa: usko Raamatun erehtymättömyyteen, rakkaus Pyhään maahan ja kiinnostus terveellisiin elämäntapoihin.¹⁰⁷ Saarisalo pysyi Israel-harrastuksessaan aktiivisena viimeisiin vuosiinsa saakka.

Saarisalo oli käytännössä kuolemaansa asti Israel-Palestiinan arkeologian ainoa näkyvä asiantuntija Suomessa. Kukaan ei haastanut hänen näkemyksiään Israel-Palestiinan arkeologiaa koskevissa kysymyksissä. Kirja-arviot osoittavat, kuinka Saarisalon raamatuntutkimuksen puutteita kritisoitiin, kuten myös kirjojen rönsyilevää aiheidenkäsittelyä ja epätarkkuutta yksityiskohdissa. Häntä syytettiin useaan otteeseen plagioinnista. Näistä huolimatta hänen

arkeologian ja Lähi-idän kulttuurihistorian tuntemustaan kiiteltiin ja häntä selvästi arvostettiin asiantuntijana. Tästä arvostuksesta ja arvioista välittyy vaikutelma, että Israel-Palestiinan arkeologiaa pidettiin tärkeänä aiheena. Saarisalon kirjoja myös valittiin vuosien ajan teologian opiskelijoiden tenttikirjoiksi. Suomalaisten raamatuntutkijoiden mielenkiinto kohdistui historiallis-kriittisen raamatuntutkimuksen haasteiden ratkomiseen, eikä ajantasaiseen arkeologiseen tutkimukseen perehdytty. Tästä seurasi, että Saarisalon arkeologisia tulkintoja ei haastettu – aihepiiri todella jätettiin hänelle. Saarisalon ja suomalaisten eksegetiikan tutkijoiden välillä ei ole merkkiäkään yhteistyöpyrkimyksistä. Saarisalo ei arvostanut eksegeettejä ja yhteistyö olisi todennäköisesti pysähtynyt jo alkuunsa näkemysristiriitihin raamatuntutkimuksen lähtökohdista. Raamatuntutkijoiden oli 1980–1990-lukujen koittaessa otettava kuitenkin kantaa arkeologisessa tutkimuksessa esiin nousseisiin haasteisiin. Arkeologinen tutkimus Israel-Palestiinassa oli vähitellen siirtynyt Raamatun arkeologian kysymyksistä kohti oman tieteenalansa laajempia näkökulmia. Myös monet Helsingin yliopiston eksegeeteistä perehtyivät itse arkeologiaan. Heidän tieteellisiä lähtökoh tiaan Saarisalo ei olisi jakanut. Saarisalo tuskin olisi lähtenyt edes keskustelemaan uusimman arkeologisen tutkimuksen merkityksestä raamatuntutkimukselle.

TT, FM Kirsi Valkama toimii eksegeettisenä asiantuntijana Suomen Pipliaseurassa. Hän on tutkimuksissaan käsitellyt Israel-Palestiinan rautakauden historiaa ja arkeologiaa.

• kirsi.valkama@helsinki.fi

107 Saarisalo 1977, 217–254; Niiranen 2010, 15, 36.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Lähteet

- Albright, William F. (1929). *Uncovering the Past: Albright, William F. (1930–1949)*. (Nelson Glueckin digitoitu kirjeenvaihto). <http://www.asor-glueck.org/correspondence/albright-william-f/> (luettu 1.2.2022).
- Helsingin yliopiston arkisto, teologinen tiedekunta. *Tiedekunnan pöytäkirjat: Teologisen tiedekunnan kokous* (1928–1932). Ca 13 (1923–1928); Ca 14 (1929–1932).
- Helsingin yliopiston teologisen tiedekunnan tutkintovaatimukset* (1935). Helsingin yliopisto. Teologinen tiedekunta. Helsinki: Suomalainen kirjakauppa.
- Helsingin yliopiston teologisen tiedekunnan tutkintovaatimukset* (1963; 1965). Helsingin yliopisto. Helsinki: Akateeminen kirjakauppa.
- Israel State Archive, Israel Antiquities Authority, Letter No. ATQ/26/6, *Excavations. Tell En Naam*. Museovirasto. Muinaiskalupäiväkirja. KM 9123:1–245. Diariointipäivämäärä 18.12.1929.
- Teologisen tiedekunnan opinto-opas* (1968; 1969; 1979; 1992; 2003; 2008). Helsingin yliopisto. Teologinen tiedekunta. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Tutkintovaatimukset jumaluusopillisessa tiedekunnassa: Ohjeita jumaluusopillisen tiedekunnan jäsenille* (1896; 1902; 1916). Helsinki: Akateeminen kirjakauppa.
- Kirjallisuus**
- Albright, William F. (1932). *The Excavation of Tell Beit Mirsim. Vol. I: The Pottery of the First Three Campaigns*. The Annual of the American Schools of Oriental Research 12, (1930–1931).
- Antola, Ilkka (1997). *Historian ja teologian välissä: Eelis Gulin Uuden testamentin tulkitsijana*. Suomen Eksegeettisen Seuran julkaisuja 67. Helsinki: Suomen Eksegeettinen Seura.
- Davis, Thomas W. (2004). *Shifting Sands: The Rise and Fall of Biblical Archaeology*. Oxford: Oxford University Press.
- Gulin, Eelis (1934). Kirja-arvostelu. Saarisalo, Aapeli, *Asuttu puolikuu. Teologinen Aikakauskirja* 40, 331–333.
- Gulin, Eelis (1936). Kirja-arvostelu. Saarisalo, Aapeli, *Raamatun sanakirja. Teologinen Aikakauskirja* 42, 376–382.
- Gyllenberg, Rafael (1936). Kirja-arvostelu. H. S. Nyberg, *Studien zum Hoseabuch*; Aapeli Saarisalo, *Seemiläisten itämaiden muinaisuuden tutkimus ja nyky aika. Teologinen Aikakauskirja* 42, 118–130.
- Gyllenberg, Rafael (1938). Exegetisk litteraturoversikt VI. *Teologinen Aikakauskirja* 43:2, 87–94.
- Hjelt, Arthur (1914). *Matkahavaintoja Raamatun mailta. 1, Matka Siinaille*. Helsinki: Otava.
- Hjelt, Arthur (1915). *Matkahavaintoja Raamatun mailta. 2, Ylös Jerusalemiin*. Helsinki: Otava.
- Hjelt, Arthur (1917). *Matkahavaintoja Raamatun mailta. 3, Jerusalemista Damaskoon*. Helsinki: Otava.
- Hjelt, Arthur (1927). Kirja-arvostelu. Saarisalo, Aapeli, *The Boundary between Issachar and Naphtali. Teologinen Aikakauskirja* 32:4, 259–261.
- Huttunen, Niko (2017). Raamatullisuus – miten Raamattuun liittymisestä tuli teologinen idea? *Sisäänkäyntejä Raamattuun: Tulkitsijan kirja*. Toim. Petri Luomanen, Niko Huttunen & Kalevi Virtanen. Helsinki: Kirjapaja, 59–89.
- Junkkaala, Eero (1996). *Kivet puhuvat: Lapionpistoja Pyhän maan kaivauksilta*. Kauniainen: Perus-sanoma.
- Junkkaala, Eero (1998). Conquest, Infiltration or Imagination?: Paradigms of Research Concerning the Origins of Israel. *From the Ancient Sites of Israel: Essays on Archaeology, History and Theology in Memory of Aapeli Saarisalo (1896–1986)*. Toim. Eero Junkkaala & Timo Eskola. Helsinki: Suomen teologinen instituutti.
- Junkkaala, Eero & Mikko Louhivuori (1993). *Raamatun maa*. Helsinki: Otava.
- Karttunen, Klaus (2011). *Mooseksen kirjoista kungfutselaisuuden klassikoihin ja Jerusalemissa Siperian tundralle: Asian-tutkimuksen vaiheet Suomessa*. Helsinki: Suomen Itämainen Seura.
- Kletter, Raz (2006). *Just Past?: The Making of Israeli Archaeology*. London & Oakville: Equinox.

- Lampinen, Tapio (1975). Kirja-arvostelu. Saarisalo, Aapeli & Erkki Talasniemi, *Aku Rätty, körtti-saarnaaja. Teologinen Aikakauskirja* 80, 501.
- Lauha, Aarre (1956). Kirja-arvostelu. Saarisalo, Aapeli, *Pyhä maa. Teologinen Aikakauskirja* 61, 104–108.
- Lauha, Aila (1997). *Teologinen Aikakauskirja* sotien välisenä aikana 1917–1939. *Teologinen Aikakauskirja* 102, 452–479.
- Lauha, Risto (1991). Isien jumalista yhteen jumalaan. *Paimentolaisten uskonnosta kirkkolaitokseen*. Toim. Raija Sollamo. Suomen Eksegeettisen Seuran Julkaisuja 55. Helsinki: Suomen Eksegeettinen Seura, 3–12.
- Lauha, Risto (2002). Mistä tuli Israel? Arkeologian vastaus. *Teologinen Aikakauskirja* 107:4, 299–312.
- Leppä, Outi (1992). Aapeli Saarisalo Uuden testamentin tulkitsijana. *Teologinen Aikakauskirja* 97:6, 527–536.
- Luojuola, Yrjö (1997). Aapeli Saarisalo kirjailijana. *Suuri Työpäivä: Aapeli Saarisalo tutkijana, kirjailijana ja Herran tulemuksen erikoistuntijana*. Toim. Riitta Pätiälä–Saarisalo. Helsinki: Vapaa evankeliumisäätiö, 48–81.
- Moorey, Roger (1991). *A Century of Biblical Archaeology*. Cambridge: Luttenworth.
- Niemelä, Pauli M. K. (1999). *Antti Filemon Puukko: Suomalainen Vanhan testamentin tutkija ja tulkitsija*. Suomen Eksegeettisen Seuran julkaisuja 74. Helsinki: Suomen Eksegeettinen Seura.
- Niiranen, Eeva (2000). *Vuoteni Galileassa: Vuosikymmen Aapeli Saarisalon sihteerinä*. Helsinki: TAI-teos.
- Pakkala, Juha (1999). *Intolerant Monolatry in the Deuteronomic History*. Helsinki: Finnish Exegetical Society.
- Pakkala, Juha (2000). Monoteismin synty Israelin uskonnossa. *Teologinen Aikakauskirja* 105:5, 435–439.
- Palva, Heikki (1997a). Aapeli Saarisalo akateemisena opettajana: Opiskelijan kokemuksia. *Samudraphena – Valkameren vahto: Kirjoitelmia itäisiltä mailta*. Toim. Harry Halén. Helsinki: Suomen Itämainen Seura, 27–37.
- Palva, Heikki (1997b). Aapeli Saarisalo tutkijana. *Suuri Työpäivä: Aapeli Saarisalo tutkijana, kirjailijana ja Herran tulemuksen erikoistuntijana*. Toim. Riitta Pätiälä–Saarisalo. Helsinki: Vapaa evankeliumisäätiö, 7–47.
- Palva, Heikki (1998). Saarisalo as Biblical Archaeologist. *From the Ancient Sites of Israel: Essays on Archaeology, History and Theology in Memory of Aapeli Saarisalo (1896–1986)*. Toim. Timo Eskola & Eero Junkkaala. Iustitia Supplement Series. Helsinki: Theological Institute of Finland, 9–23.
- Palva, Heikki (2014). *Galilean kujilta idän majoille: Retkiä arabian puhekielen tutkimuksen kenttätömaille*. Suomen Itämaisen Seuran suomenkielisiä julkaisuja 42. Helsinki: Suomen Itämainen Seura.
- Peltonen, August (1939). Kirja-arvostelu. Saarisalo, Aapeli, *Pyhän maan muinaisuus. Teologinen Aikakauskirja* 44, 174.
- Pesonen, Petro (2008). Inventointi. *Johdatus arkeologiaan*. Toim. P. Halinen, V. Immonen, M. Lavento, T. Mikkola, A. Siiriäinen & P. Uino. Helsinki: Gaudeamus, 186–191.
- Puukko, Antti F. (1905). Löydöistä muinaisen Niiniven alueella. *Historiallinen Aikakauskirja* 3, 33–50, 75–93.
- Puukko, Antti F. (1913). Uusimmat aramealaiset papyruslöydöt ja niiden merkitys. *Historiallisia tutkimuksia J.R. Danielson-Kalmarin täydyttäessä 60 vuotta*. Julkaisevat työtoverit ja oppilaat. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki: Weilin & Göös, 70–122.
- Puukko, Antti F. (1914). Israelin kansa. *Maailman historia. 1, Itämaat*. Toim. J. W. Ruuth et al. Helsinki: Tietosanakirja, 223–271.
- Puukko, Antti F. (1922; 1923). Uudet assyrialaiset ja heetiläiset lakilöydöt ja niiden merkitys Vanhalle Testamentille. Julkaistu osissa: *Teologinen Aikakauskirja* (1992) 27:1, 237–241; 1923: *Teologinen Aikakauskirja* (1923) 28:1, 23–33; *Teologinen Aikakauskirja* 28:2–3, 65–83.
- Puukko, Antti F. (1925). Die altassyrischen und hethitischen Gesetze und das Alte Testament. *Studia Orientalia* 1, 125–166.
- Puukko, Antti F. (1928). Kirja-arvostelu. Saarisalo, Aapeli, *Mooses lääkärinä. Teologinen Aikakauskirja* 33, 441.

- Puukko, Antti F. (1930). Kirja-arvostelu. Saarisalo, Aapeli, *Astarten uhri. Teologinen Aikakauskirja* 35, 78–80.
- Puukko, Antti F. (1932a). Kirja-arvostelu. Saarisalo, Aapeli, *Paratiisin maan kaivauksia. Teologinen Aikakauskirja* 38, 43–45.
- Puukko, Antti F. (1932b). Kuolleenmeren tekstitt. *Teologinen Aikakauskirja* 57, 65–77.
- Raittila, Pekka (1971). Kirja-arvostelu. Saarisalo, Aapeli, *Laestadius, Pohjolan pasuuna. Teologinen Aikakauskirja* 76, 126–130.
- Repo, Eero (1959). Kirja-arvostelu. Saarisalo, Aapeli, *Hyvä Opettaja; Syntisten Vapahtaja. Teologinen Aikakauskirja* 64, 306–308.
- Repo, Eero (1962). Kirja-arvostelu. Saarisalo, Aapeli, *Neljä evankelistaa. Teologinen Aikakauskirja* 67, 117–120.
- Rogerson, J. W. (2008). Old Testament. *The Oxford Handbook of Biblical Studies*. Toim. J. M. Lieu & J. W. Rogerson. Oxford: Oxford University Press, 5–26.
- Räisänen, Heikki (1992). Suomalainen raamatuntutkimus. *Biblia 350: Suomalainen Raamattu ja Suomen kulttuuri*. Toim. Jussi Nuorteva. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura, 100–107.
- Saarisalo, Aapeli (1925). Kirje Palestiinasta. *Teologinen Aikakauskirja* 30:3–4, 73–84.
- Saarisalo, Aapeli (1926a). Gedanken über die Stelle von Benjamins Mispa. *Studia Orientalia* 5, 238–241.
- Saarisalo, Aapeli (1926b). Viime vuosien kaivauksia Palestiinassa. *Teologinen Aikakauskirja* 31:6, 289–298.
- Saarisalo, Aapeli (1927a). *The Boundary between Issachar and Naphtali: An Archaeological and Literary Study of Israel's Settlement in Canaan*. Suomalaisen Tiedeakatemia toimituksia, Sarja B, 21,3. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Saarisalo, Aapeli (1927b). *Galilean rauniomailta*. Porvoo: WSOY.
- Saarisalo, Aapeli (1927c). Palestiina-tutkimuksen menetelmien kehityksestä. *Teologinen Aikakauskirja* 32:3, 131–140.
- Saarisalo, Aapeli (1928a). *Mooses lääkärinä: Terveys, sairaus ja hautaus Vanhassa Testamentissa*. Porvoo: WSOY.
- Saarisalo, Aapeli (1928b). The Targum to the Book of Ruth. *Studia Orientalia* 2, 88–104.
- Saarisalo, Aapeli (1929a). Amerikan osuus Palestiinan sodanjälkeisen arkeologian kehityksestä. *Teologinen Aikakauskirja* 34:2, 94–103.
- Saarisalo, Aapeli (1929b). *Astarten uhri: Historiallinen kertomus kolmen vuosituuhannen takaa*. Porvoo: WSOY.
- Saarisalo, Aapeli (1929c). Topographical Researches in Galilee. *Journal of the Palestine Oriental Society* 9:27–40.
- Saarisalo, Aapeli (1930a). ”Kirjakaupungin” kolmannelta kaivauskaudelta. *Teologinen Aikakauskirja* 35:6, 343–353.
- Saarisalo, Aapeli (1930b). Palestiinan arkeologisen tutkimuksen viimeisin kehitys. *Teologinen Aikakauskirja* 35:4, 217–238.
- Saarisalo, Aapeli (1930c). Topographical Researches in Galilee II. *Journal of the Palestine Oriental Society* 10:5–10.
- Saarisalo, Aapeli (1931a). Aakkostemme alku ja Ras Shamran kaivaukset. *Teologinen Aikakauskirja* 36:6, 351–363.
- Saarisalo, Aapeli (1931b). *Paratiisin maan kaivauksia*. Porvoo: WSOY.
- Saarisalo, Aapeli (1931c). Tepe Gauran kaivauksilta. *Teologinen Aikakauskirja* 36:2, 87–94.
- Saarisalo, Aapeli (1931d). Topographical Researches in the Shephelah. *Journal of the Palestine Oriental Society* 11:14–20, 98–104.
- Saarisalo, Aapeli (1932a). Beet Suurin kaivauksilta (1932). *Teologinen Aikakauskirja* 37:1, 1–12.
- Saarisalo, Aapeli (1932b). *Songs of the Druzes: Translations, Translations and Comments*. *Studia Orientalia* IV:1.
- Saarisalo, Aapeli (1932c). Warkan kaivaukset. *Teologinen Aikakauskirja* 37:3, 119–139.
- Saarisalo, Aapeli (1933). A Waqf-Documents from Sinai. *Studia Orientalia* V:1.
- Saarisalo, Aapeli (1934a). *Asuttu puolikuu: Kaivauksia ja retkeilyjä Palestiinan, Syyrian ja Mesopotamian mailla*. Porvoo: WSOY.
- Saarisalo, Aapeli (1934b). *New Kirkuk Documents Relating to Slaves*. *Studia Orientalia* V:3.
- Saarisalo, Aapeli (1934c). *Raamatun sanakirja*. Porvoo: WSOY.
- Saarisalo, Aapeli (1938). *Pyhän maan muinaisuus: Raamatun arkeologian pääpiirteet*. Helsinki: WSOY.

- Saarisalo, Aapeli (1947a). *Puolikuun mailta: Havain-
toja ja mietteitä viidenneltä itämaanmatkaltani*.
Porvoo: WSOY.
- Saarisalo, Aapeli (1947b). *Zehn Altorientalische Rollsie-
gel in Helsinki*. *Studia Orientalia* XIII:8.
- Saarisalo, Aapeli (1948). Prof. Knut Tallqvistin arvos-
telujen johdosta. *Teologinen Aikakauskirja* 53,
258–260.
- Saarisalo, Aapeli (1950). Kärsimyshistorian ajoittami-
sesta. *Teologinen Aikakauskirja* 55, 95–98.
- Saarisalo, Aapeli (1952). *Arabic Tradition and Topo-
graphical Research*. *Studia Orientalia* XVII:3.
- Saarisalo, Aapeli (1953a). *The Turkish Waqf*. *Studia
Orientalia* IX:10.
- Saarisalo, Aapeli (1953b). *Vapahtajan kotijärveltä:
Matkakuvia ja tutkielmia Kinneretin järveltä ja
Kuolleelta mereltä*. Porvoo & Helsinki: WSOY.
- Saarisalo, Aapeli (1954a). *Hyvä Opettaja: Evanke-
liumien Jeesus oman aikansa valossa*. Porvoo:
WSOY.
- Saarisalo, Aapeli (1954b). Uudemmat Kuolleen
meren löydöt. *Teologinen Aikakauskirja* 59,
105–114.
- Saarisalo, Aapeli (1955). *Pyhä maa: Raamatun mui-
naistutkimuksen valossa*. Porvoo: WSOY.
- Saarisalo, Aapeli (1957). *Hyvä Opettaja: Evankeliumien
Jeesus oman aikansa valossa*. Porvoo: WSOY.
- Saarisalo, Aapeli (1959). *Syntisten Vapahtaja*. Por-
voo: WSOY.
- Saarisalo, Aapeli (1961). *Neljä evankelistaa*. Porvoo:
WSOY.
- Saarisalo, Aapeli (1962). Sites and Roads in Asher and
Western Judah. *Studia Orientalia* XXVIII:1.
- Saarisalo, Aapeli (1968). *Neljä evankeliota: Uusi suo-
menkos selityksin*. Helsinki: Vapaa evankeliu-
misäätiö.
- Saarisalo, Aapeli (1969). *Apostolien tekoja ja kirjeitä:
Uusi suomenkos selityksin*. Helsinki: Vapaa
evankeliumisäätiö.
- Saarisalo, Aapeli (1970). *Laestadius: Pohjolan pasuuna*.
Porvoo & Helsinki: WSOY.
- Saarisalo, Aapeli (1971). *Salmit ja Jobin kirja: Uusi suo-
menkos selityksin*. Helsinki: Vapaa evankeliu-
misäätiö.
- Saarisalo, Aapeli (1975). *Rymättylän räätälin poika:
Silakkapitäjästä suureen maailmaan*. 2. painos.
Porvoo & Helsinki: WSOY.
- Saarisalo, Aapeli (1977). *Elämäni mosaiikkia: Rymät-
tylän räätälin poika kotona ja kaukana*. Porvoo:
WSOY.
- Saarisalo, Aapeli & Heikki Palva (1964). A Byzantine
Church at Kafr Kama. *Studia Orientalia* XXX:1.
- Saarisalo, Aapeli & Erkki Talasniemi (1975). *Aku Rätty,
körttisaarnaaja*. Porvoo & Helsinki: WSOY.
- Soisalon-Soininen, Ilmari (1969). *Israelin kansan his-
toria*. Avain-sarja 27. Helsinki: Kirjayhtymä.
- Speiser, Efraim A. (1935). *Excavations at Tepe Gawra*.
Vol I. Philadelphia: The American Schools of
Oriental Research.
- Särkiö, Pekka (1999). Syvälle Gennesaretin historiaan.
Helsingin teologisen tiedekunnan arkeologi-
nen päänavaus rautakauden Kinneretin rauni-
oilla. *Teologinen Aikakauskirja* 104, 428–436.
- Särkiö, Pekka (2006). *Kuningasajalta: Kirjoituksia
Salomosta ja rautakauden piirtokirjoituksista*.
Suomen Eksegeettisen Seuran julkaisuja 90.
Helsinki: Suomen Eksegeettinen Seura.
- Stewart, Timo R. (2015). *Ja sana tuli valtioksi: Suoma-
laisen kristillisen sionismin aatehistoria*. Politi-
kan ja talouden tutkimuksen laitoksen julkai-
suja 22. Helsinki: Valtiotieteellinen tiedekunta,
Helsingin yliopisto.
- Stewart, Timo R. (2016). Raamattu Lähi-idän uutis-
ten tulkkina. *Sota, rauha ja Raamattu*. Toim.
Niko Huttunen & Nina Nikki. Suomen Ekse-
geettisen Seuran julkaisuja 112. Helsinki: Suo-
men Eksegeettinen Seura, 243–260.
- Talonen, Jouko (2004). Raamatuntulkinta Suomen
herätysliikkeissä. *Raamattu ja kirkon usko
tänään*. Toim. Maarit Hytönen. Tampere: Kir-
kon tutkimuskeskus, 108–127.
- Tallqvist, Knut (1948). Kirja-arvostelu. Saarisalo,
Aapeli, *Puolikuun mailta*. *Teologinen Aikakaus-
kirja* 53, 96–102.
- Teinonen, Seppo A. (1966). Kirja-arvostelu. Aapeli
Saarisalo, *Raamatun sanakirja*. *Teologinen
Aikakauskirja* 71, 54–56.
- Valkama, Kirsi (2013). The Archaeology of Israel-
Palestine in Finland. *The Ancient Near
East Today*. Current News about the Ancient
Past. 14.11.2013. [https://www.asor.org/aneto-
day/2013/11/the-archaeology-of-israel-pales-
tine-in-finland/](https://www.asor.org/aneto-day/2013/11/the-archaeology-of-israel-pales-tine-in-finland/).